

Милош
ТИМОТИЈЕВИЋ

ИЗМЕЂУ „СТАРЕ” И „НОВЕ” ВЕРЕ : РЕЛИГИОЗНОСТ У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ ТОКОМ XX ВЕКА (други део)

УДК: 2-63(497.11)„19”

Апстракт: У раду се говори о променама у религиозности после 1945. године, све јачем идеолошком притиску државе на православне вернике, нестајању религиозности код средњих и виших слојева становника града, али и великом повратку хришћанске побожности у сасвим новом виду крајем XX века.

Кључне речи: религиозност, православље, традиција, комунизам, атеизам, репресија, омладина, чачански крај

Промене у религиозности становника Чачка и околних подручја, пре свега у негативном односу према вери, почеле су да се примећују већ пред Други светски рат, упоредо са великом хришћанском обновом којом је руководио епископ Николај Велимировић. Негативан став према вери добио је јачи одјек у јавности кроз деловање комуниста, али и усамљених јеретика. Религиозност је у годинама оштрих политичких и идеолошких сукоба током Другог светског рата, а нарочито после њега, постала важна вододелница која је раздвајала „нове” и „старе” људе и која је обликовала и усмеравала друштвене сукобе.

Појава јереси, атеизација, комунизам и Други светски рат

Иако је религиозност становника чачанског краја била слаба, отворених јеретика није било пуно. Најизразитији пример јереси у међуратном периоду представља деловање Младена Протића из Гуче. Он је редовно у својим јавним иступима нападао СПЦ и њене великодостојнике: *„Њене органе и појединце називао је лажљивцима и фалсификаторима, који обмањују народ”*. Нарочито је нападао владику Николаја Велимировића и локалне свештенике у Драгачеву. Протић је имао посебну визију хришћанства, тумачио је Свето писмо на свој начин, тврдећи да је цела Европа преварена у вези Исуса Христа. Ширио је тезу да је Исус Словен, а не Јеврејин. Средином 1922. године покренуо је лист „Небеска сила” уперен против цркве и њеног тумачења хришћанства, проглашавајући се за „богумила”, о чему је више пута говорио на предавањима у Гучи и Чачку.¹

1

Никола Стојић, *Живот и рад Младена Ђ. Протића (1973–1946)*, ЗРНС XXV, Чачак, 1995, 283–284.

Због хуљења на хришћанство, православље и његове свеце, црква је расписом од 9. септембра 1931. године „одлучила” Младена Протића од свих обреда СПЦ.² Протић је наредних година добијао и затворску казну од грађанских судова, јер је хулио на Бога, вређао Свети синод и проповедао богомилску јерес. Није славио своју крсну славу Аранђеловдан, већ је 21. новембра славио Незнаног јунака са Авале. Гости су му долазили као на „нормалну” славу.³ Протић је у својој јереси остао усамљен у чачанском крају, али је његова појава оставила дубок утисак на савременике.

Продор масовније атеизације везан је за активност комуниста и доживљај идеологије и политике као нове религије. Марксизам је религију видео као лаж, магичну псеудонауку, трансцендентну метафизику, која собом носи комплетно погрешну моралност.⁴

Са друге стране, комунисти су кроз своју делатност стварали „нову” религију. Већ пред Други светски рат комунисти у Чачку „добили” су свог „мученика”, Драгишу Мишовића, централни симбол отпора и страдања у режиму Краљевине Југославије на простору чачанског краја. Његова смрт редовно је коришћена у јавним ритуалима најпре унутар партије, а после 1945. године као званични израз „новог доба” за које су напредни људи жртвовали живот. Убеђени у исправност учења Карла Маркса, које се за њих било нешто као месијанска идеологија, комунисти су у делатности свештеника православне цркве видели „ненародну” активност усмерену на задржавање материјалних привилегија, активност са „планским заглупљивањем народа и одвођењем од стварног живота у коме се налази”. Однос чачанских комуниста према религији није био различит од општеприхваћених норми револуционарне атеистичке организације којој су припадали. Најжешћи противници комуниста у граду били су љотићевци, а линија поделе имала је и свој израз у схватању религиозности код оба покрета. Љотићевци су нападали комунисте да као агресивни неверници обесвећују цркве, да су плаћеници Јевреја и да припремају долазак „анђела смрти”.⁵

2 | Епископ Јефрем, *Одлучење*, ПЦЕЖ, бр. 1, Чачак, јануар 1932, 2-3.

3 | Никола Стојић, *н. д.*, 284-285.

4 | По схватању Маркса и Енгелса, религија је била главно идеолошко оруђе експлоататора у њиховој борби против ослобођења човека. Иза ове доктрине стајала је дуга традиција која укључује просветитељство, филозофију Хегела, хуманисте, па и руске нихилисте. Лењин је дао милитантну црту у борби против религије коју је сматрао за велику „подлост”, као и сваку идеју о постојању Бога. Бољшевици су подразумевали да ће ширењем научних сазнања религија губити значај и да ће одумрети (Радмила Радић, *Држава и верске заједнице*, I-II, Београд, 2002, I/110-111).

5 | Типичан пример ставова комуниста из Чачка према религији може се видети из говора изречених на гробу Драгише Мишовића у јесен 1940. године: „*Овде, на гробљу, човек мора да размишља о смрти. Смрт и гробље интересују и дете које тек почиње да размишља и старца који преживљује последње дане. Свакидашњи живот и борба не допуштају човеку да размишља о свим проблемима, али чињеница смрти и гроба, отржу човека од мисли о свакидашњици и нагоне га да мисли о постанку, битисању и нестајању. Буржоаска наука, филозофија,*

Јавно испољавање религиозности у јединицама окупационе владе Милана Недића било је део званичних прописа и наређења. Од чиновништва и свих запослених у установама захтевало се да уредно похађају богослужења, како би становништво схватило да и интелигенција дели животна схватања обичног народа. Учитељи у селима чачанског краја опомињани су у пролеће 1942. године, јер недељом нису редовно водили децу у цркву. У Чачку је, по наређењу Недићеве власти, 21. јануара 1942. године одржано велико молепствије за спас српског народа, уз присуство људи из свих установа и организација у вароши. Идентификација Љотићевих добровољаца са хришћанством била је велика, што се демонстрирало и приликом сахране свештеника Драгутина Булића 31. јула 1942. године у Чачку, истакнутог љотићевца још пре почетка рата, кога су 1942. године убили четници генерала Михаиловића. На челу спровода покојника ношен је крст са трновим венцем, што је требало да симболизује Булићево страдање и мучеништво због оданости Христосу.⁶ На сличан начин објашњаване су и егзекуције политичких противника партизана (четника и љотићеваца), када су они имали краткотрајну власт у Чачку почетком новембра 1941. године.⁷

Код четника генерала Михаиловића велике заклетве мобилисаних младића обављане су уз присуство свештеника, а у пролеће 1944. године, пред велику офанзиву партизана на Србију, војници ЈВУО имали су обавезу да poste прву и последњу недељу Ускршњег поста. Постојало је и наређење да се poste свака среда и петак. За време поста било је забрањено да се било коме прети смртном казном.⁸

Драгиша Васић, један од главних идеолога покрета генерала Михаиловића, највећи део рата провео је на простору чачанског краја, одакле је и потекао. Он је у својим виђењима грађанског рата и обнове Југославије развио равнорску

а и религија, на ово питање одговарају са вечности, за гробним животом. За њих свет није постао већ је створен, он има свој почетак али нема свој крај, јер се и после смрти живи за гробним животом у вечном блаженству. Ова филозофија иде на то, да убеди да нема ничег новог под сунцем, да је све једно било и да ће бити, да је увек било беде и сиротиње, и да ће је увек бити, да је увек било ратова и да ће их бити, да је увек било господара и робова и да ће их бити. Човек, над чијим гробом откривамо данас овај споменик и бисту није присвојио ту религију и ту филозофију. Његова филозофија је била филозофија радничка и пролетерска, дијалектички материјализам. Филозофија која учи да вечнога нема, да се све мења и да је само промена вечна.” (Милош Тимотијевић, Чачак у предвечерје Другог светског рата 1938–1941: социјална, економска и политичка структура, ЗРНМ ХХХ, Чачак, 1999, 203; Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, Затамњена прошлост: историја равнатораца чачанског краја 1-3, Чачак–Горњи Милановац–Краљево, 2002–2004, 3/280-291; Исти, Осветљавање истине: документа за политичку и војну историју Чачка 1938–1941, 1, Чачак, 2006, 18-21, 23-24, 56-60, 73, 149-152, 158, 164-165).

6 Милош Тимотијевић, *Чачак под окупацијом 1941–1944: привреда и друштво*, ЗРНМ ХХХ, Чачак, 2000, 272-273.

7 Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Осветљавање истине: документа за политичку и војну историју Чачка 1938–1941*, 1, 559.

8 Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост: историја равнатораца чачанског краја, 1-3*, 3/42, 91-95.

идеологију као духовни смисао и морални чин, као мит уздигнут на пиједестал Божјег провиђења и новог „југословенског светилишта“, а чији је предводник био Михаиловић. По Васићу, победа равногораца у грађанском рату била би обезбеђена само ако се четници буду понашали као апостоли. Стварност је била другачија. Васић се жалио Михаиловићу да је народ разочаран у равноргорске команданте, јер је приметио да нису „испосници“ и да му постају тешки. Пре и током рата Васић се није одвајао од Библије коју је непрестано читао и студирао. На примедбе сарадника да претерана религиозност може да га одведе у „верско лудило“, Васић је одговарао „да у крајњој линији само Бог све решава, а да су људи крајње немоћни“. Васићева религиозност била је дубока, па се у молитвама простирао по поду.⁹

Српска православна црква била је и национална установа, па је религиозност имала и политичку компоненту. Поједини свештеници су већ почетком 1945. године почели да из Божје службе избацују помињање краља и дома Карађорђевића. Четници одбегли у шуму опомињали су такве свештенике на своје дужности према монархији и држави. Са друге стране, поједини свештеници су у својим проповедима критиковали нову власт, одбијајући да се у цркви моле Богу за комунисту Тита који признаје само католике.¹⁰

„Стара“ и „нова“ побожност 1945–1955.

Комунисти су након освајања власти 1945. године себи поставили задатак да у Југославији и Србији раскину са прошлошћу и створе „ново друштво“ совјетског типа. Створена је својеврсна „социјалистичка религија“ са максималним поједностављивањем односа у друштву, крећући од поставке да је пре револуције владало зло (капитализам), а да након њега долази доба „светлости и напретка“. Заправо, комунисти су освајање власти доживљавали као неку врсту мистичног преокрета у историји.¹¹ Било је ту сигурно и вере у боље сутра и заблуда и тражења непознатог. Предратне државне празнике, симболе и свест требало је заменити новим. Истицани су нови симболи, облици деловања, празновани нови празници, светковине, традиционалном празновању давани су нови садржаји, форсиране су нове вредности.¹²

Иако су чланови КПЈ били атеисти, они у Србији почетком 1945. године нису реметили устаљене обичаје, па ни доношење бадњака. Веронаука је од 1946. године постала необавезан предмет. Предавања су организована ван школског времена, а партијски активисти су пуно радили да децу одврате од

9 Коста Николић, *Драгиша Васић (1885–1945): прилог биографији*, ЗРНС, XXVIII, Чачак, 1998, 236, 240, 248–429.

10 Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост: историја равногораца чачанског краја*, 1–3, 3/171–172, 189.

11 Kosta Nikolić, *Srpska istorija i religija*, Istorija 20. veka 1, Beograd, 2001, 96.

12 Momčilo Mitrović, *Proslave i slavља u Srbiji 1945. godine*, Tokovi istorije 3, Beograd, 2006, 106.

ове активности. Верску наставу у школама нова власт је толерисала до 1951. године, када је званично укинута. Слично је било и са верским празницима. На почетку 1945. године обележавани су Божић и Савиндан, да би временом све било ограничавано. Током 1946. године Свети Сава се само узгредно помиње. Расписом од 1948. године нова власт је забранила прославу Божића као државног празника, а почетком педесетих година деца су кажњавана ако су присуствовала прослави Савиндана. Литије у Србији почеле су да се забрањују од 1947. године.¹³

Партизански војни командант Чачка, капетан Душан Царевић, повео је на Бадњи дан 1945. године у Трnavу војску са мноштвом грађана да донесу бадњак у црквену порту, „по старом српском обичају”. „*Са освећеним бадњацима, бадњачари су се вратили у Чачак, где им је на градском тргу приређен импозантан дочек. Овде су представницима установа раздељени бадњаци. У име народноослободилачког одбора града Чачка, бадњак је примио свештеник Аца Савић, који је окупљеном свету поново одржао пригодан говор.*” После говора организовано је народно весеље које је трајало до дубоко у ноћ.¹⁴ Док је нова партизанска власт доносила бадњак у црквену порту, на обалама Западне Мораве у Чачку вршене су егзекуције над људима који су означени као сарадници окупатора, а међу жртвама су били и свештеници из чачанске цркве.¹⁵

Атеизација друштва рушила је раније успостављене религиозне норме и понашања. Женско монаштво појавило се у чачанском крају тек 1936. године. Долазак комунизма створио је нови вид унутрашњих искушења за калуђерице. Многе монахиње и искушенице напустиле су манастире, често након принуде партијских активиста новог режима. Они монаси и монахиње који су остали у манастирима постали су језгро из којег је ширен утицај цркве, путем деловања појединаца потеклих из богомољачких породица. Доживљавајући цркву као изразито непријатељску установу, активисти комуниста повремено су вршили и физичке нападе на монахе, а неки су од претрпљене тортуре и преминули.¹⁶

13 Радмила Радић, *Држава и верске заједнице*, I/188-195, 226-229.

14 *Свечано доношење бадњака*, Слободни глас, бр. 1, Чачак, 18. јануар 1945, 7.

15 *Учитељица нам прича – други део интервјуа учитељице Мише Вукосављевић са др Ранком Симовићем*, Врело 12, Београд, 1992, 80; Ранко Симовић, *Умешност живљења (разговор са свештеником Миливојем Рабреновићем)*, Врело 13, Београд, 1993, 111; Комунисти су хвалили оне свештенике који су им пришли и помагали нову власт. Један од таквих био је и Александар Савић који је још 1941. године приступио партизанима. Син му је био скојевац, а пред крај рата је погинуо као припадник ОЗН-е. Александар Савић је после рата био председник Удружења свештеника чачанског округа, касније и Србије, а пред крај живота изабран је за доживотног председника овог удружења на нивоу Југославије. Хваљен је као један од ретких православних свештеника који су спојили свој позив и ново социјалистичко друштво. Због заслуга за нови режим Тито је свештеника Савића одликовао Орденом заслуга за народ првог реда (М., *Умро Александар Савић*, Чачански глас, бр. 47, Чачак, 29. новембар 1976, 14).

16 Архимандит Јован Радосављевић, *Овчарско-кабларски манастири: монашки живот и страдања у XIX и XX веку*, Приштина, 1998, 58, 63, 233.

Упркос нападима на монахе, они су опстајали, а један од истакнутих припадника богомољачког покрета, Бошко Топаловић (у монаштву Рафаило), одржавао је преданим радом православље, па чак и култ владике Николаја.¹⁷

Иако је народ литије у чачанском крају слабо посећивао и пре Другог светског рата, оне су се као део древне религије упорно одржавале. После 1945. године комунисти су забрањивали организовање литија, а нова власт је неке од храстова „записа”, где су одржаване молитве, посекала. Литије у селима око Чачка искорењене су до 1950. године. Ако је село имало своју цркву, заветина је прослављана у црквеном дворишту, а литије су обилазиле око храма уместо око записа по атару села. Људи су у својим домовима прослављали сеоску славу у кругу породице и пријатеља.¹⁸

Поред непрестаних манифестација и обележавања „псеудорелигијских” празника нове власти, комунисти су подизањем јавних споменика, давањем нових имена улицама, школама, предузећима, као и многобројним фељтонима у штампи стварали пожељну свест о прошлости и сопственим херојима, „новим светитељима”.¹⁹

Пропагирани су и нови празници за становнике града који је имао велики популациони раст. Нова година постала је педесетих година један од празника у коме су деца имала активну улогу са значајном симболиком јелки и Деда Мраза, као противтеже религијским симболима Божића и бадњака. Крајем децембра 1957. године у Чачку је продато 280 јелки. Последњих дана 1958. године продато

- 17 | Монах Рафаило је по селима чачанског краја носио марамицу владике Николаја (над којом је епископ читао молитве) и читао молитве за исцељење болесних. Бележени су и случајеви да су неки људи излечени и од самог додира те марамице (Архимандрит Јован Радосављевић, *Монашки начин живота: кратак преглед исихазма: ликови монаха у Срба у XX веку*, Београд, 2002, 199, 342-348; Владимир Димитријевић, *Највећи Србин после Светог Саве: књига о владики Николају*, Чачак, 2006, 35-36).
- 18 | Ивана Ђирјаковић, *Заветина у чачанском крају*, ЗРНМ, XXXII, Чачак, 2002, 201.
- 19 | Од укупно 183 спомен-обележја у општини Чачак подигнутих до 1994. године, чак 155 (84,7%) посвећено је комунистичком и партизанском покрету. Нова власт је имала намеру да свима јасно покаже да од њиховог доласка на власт заправо почиње „ново доба”. Чачак је 1980. године, по идеји архитектке Богдана Богдановића, добио велики спомен-парк *Борбе и победе*, главно обележје „мучеништва” партизанског покрета. Једно од централних места била је хумка (аналогија са паганским обредима сахрањивања) са костима страдалих партизана, пренесеним из центра града још 1961. године. Архитекта је своје дело замислио тако да код посматрача изазову ужас и страх. То је Богдановић и констатовао код деце која су први пут посетила споменик. Огроман комплекс урађен је од хиљаду тона јабланичког габра, тврђег од мермера. Архитекта је у кућу, коју нападају фашистичке силе, уградио 620 камених звери, које је требало да застрашују посетиоце, а на крају шетње, као избављење, чекала их је Титова мисао да се снага народа види кроз искушења кроз која су прошли (погледати публикације: Милован Вуловић, *Знамења слободе: споменици буна, устанака и ослободилачких ратова*, Чачак, 1994; Посебан број часописа *Градац бр. 41*, Чачак, јули-август 1981, посвећен је спомен-парку *Борбе и победе*; Милош Тимотијевић, *Политика, уметност и стварање традиција (подизање споменика Надежди Петровић у Чачку 1955. године)*, ЗРНМ XXXI, Чачак, 2001, 113-115).

је 470 комада, а накита за јелке више од 40% у односу на раније године. Два дана пре Нове године Друштво пријатеља деце у Чачку приредило је митинг за децу и пионире: *„Испод стотина разнобојних сијалица, у наручју родитеља деца су поздравила Деду Мраза и радосним поклицима зажелела грађанима срећну 1959. годину.”* Скоро све установе и предузећа поделила су деци, чији родитељи раде код њих, новогодишње пакетиће.²⁰

Религија у социјалистичкој Југославији није била забрањена, али је јавно жигосана као „назадна”, па и непријатељска делатност, неспојива са животом људи који су приступили комунистима. Тако је у локалној штампи јавно исмеван и прекореван матичар из ивањичког краја, иначе члан партије, јер се венчао у цркви код свештеника.²¹

Антирелигиозна пропаганда комуниста била је жестока. Свака акција цркве на подизању просторија где ће се окупљати верници, па и омладина, доживљавана је као атак на „правоверну” идеолошку државу. Један од омиљених начина борбе било је исмевање цркве као „опаке” дволичне установе, окренуте искоришћавању културне „заосталости” становника за своје материјалистичке циљеве. У пролеће 1952. године на удару је био свештеник Светолик Станковић, активан на послу прикупљања прилога у Заблаћу и околним селима за подизање црквеног дома: *„Његов је план да тај дом (уствари стан за своју породицу) подигне од ’добровољног прилога’. У агитацији поп говори како ће у дому имати просторију за играње шаха, како ће омладини купити спортске реквизите и слично. Он, даље, користи заосталост појединих људи у селу претећи им крстом уколико обећани ’прилог’ не предаду. Титрајући крст у рукама, говори како ће се онима који не дају прилог нешто десити: смрт у породици, угинуће стоке итд. Тако је за неколико дана скупио, како се хвали, око четири стотине хиљада динара у својој парохији: Кукићима, Мришницима, Балуги и Вапи. Посао му иде добро. Појединци су почели привлачити камен и циглу за кућу. Верници се одазивају, а поп прича: ’Мени је добро, и увек ће ми бити добро, док има будала.’*²² Оптужбе за рад против нових власти стизале су и на рачун свештеника из Бреснице који је обилазио домове партијаца, светио им водичу, крштавао децу

20 | *Мале новогодишње занимљивости о Чачку и Чачанима*, Чачански глас, бр. 2, Чачак, 14. јануар 1959, 2.

21 | *Матичар месног одбора на венчању код попа*, Чачански глас, бр. 303, Чачак, 5. март 1952, 3.

22 | Свештеник је оптуживан да својим радом има за циљ да омета изградњу задружног дома и подели омладинске организације у селу под контролом комуниста: *„[...] и сеје заблуде, сујеверје, предрасуде и остало што треба да буде страно нашој омладини”*. Као посебан „грех” свештеника Станковића истицан је његов пријатељски однос према четницима током рата, са подсећањем да су четници клали партизане и њихове симпатизере. Указивано је да су нове власти 1945. године одузеле право гласа свештенику Станковићу на пет година. Истовремено је упућена претња да „напредне” организације неће дозволити свештенику да „ровари” по селу, користећи право слободе вероисповести (Бранко Перуничкић, *Још о непријатељском раду попа Светолика Станковића*, Чачански глас, бр. 303, Чачак, 5. март 1952, 3).

и позивао да иду у цркву на литургију.²³ Исмевање цркве понекад је добијало озбиљније облике. Тако су ловци из Чачка у зиму 1953. године по снегу свратили у манастир Стјеник на Јелици. У конаку су ложили ватру, играли покер до после поноћи, а калуђера Герасима терали да звони онима који су изгубили на картању.²⁴

Борба против цркве и јавног испољавања религиозности одвијала се и на просветном плану. Велика прослава Савиндана одржана је и 1946. године у чачанској Гимназији. Свештеници су у школи вршили верске обреде, а увече је организована и играња.²⁵ Преокрет је настао неколико година касније. Жигосани су професори који су покушавали да организују црквени хор, као и ученици који су били учесници прославе Светог Саве у црквеној порти. Све је приказивано као хедонистичка забава простачких манира, лишена сваке везе са духовношћу. Сви учесници прославе описивани су као „прљави” људи, жељни пића и провода.²⁶ Миљко Миленковић, професор чачанске Гимназије, добио је отказ јер је 1953. године кроз град јавно пронео славску свећу. Пошто је предавао филозофију, оцењено је да својим поступцима негативно утиче на ђаке.²⁷ Осуђиван је и случај професора марксизма који је виђен да у цркви пали свећу. Активисти Савеза комуниста сматрали су да он својим понашањем ствара забуну код ученика, јер је требало да их васпитава у духу борбе против религије.²⁸ Сличну критику претрпео је и учитељ, члан партије из Драгачева, јер је упражњавао верске обреде и одлазио код свештеника са којим је био пријатељ. Учитељ је позиван да одбаци „дволичност” и раскрсти са религијом.²⁹

Иако Чачани нису били претерано побожни пре Другог светског рата, ипак су поштовали традиционалне религиозне норме понашања, а један од

- 23 Ђ., *Размахнуо се 'душебрижник' Станислав Страхињић*, Чачански глас, бр. 309, Чачак, 15. април 1952, 3.
- 24 М. Ђ., *Уместо козерије. Ловачка посла...*, Чачански глас, бр. 345, Чачак, 27. јануар 1953, 4.
- 25 Др Андрија Б. К. Стојковић, др Бранко В. Ковачевић, *Чачанска гимназија 1837–1987*, Чачак, 1987, 384.
- 26 „За светосавску 'прославу', на пример, у црквеној порти кувани су казани ракије и спремани мезелуци, што је, уз благослов професора, привукло изванредан број ученика. Видели ученици од професора, па и они дошли да пију и једу 'без динара', јер је све било спремно од стране имућнијих људи [...] Да би светосавска 'прослава' била што свечанија професори-верници постарали су се и за декорацију. Они су организовали да се из Гимназије (!) пренесе слика св. Саве, и то иста она слика коју је професор Докмановић био истакао у наставничкој канцеларији за време док је директор гимназије био на вежби.” (М.К., *На прљавом послу*, Чачански глас, бр. 306, Чачак, 25. март 1952, 2).
- 27 Лука Војводић, *Сећања*, Београд, 2007, 585.
- 28 *Дволичњаштво професора Миљка Миленковића*, Чачански глас, бр. 311, Чачак, 19. мај 1952, 4.
- 29 М. Вељовић, *Чудна 'филозофија' учитеља Илије Илића*, Чачански глас, бр. 348, Чачак, 17. јануар 1953, 4.

најважнијих симбола било је печење прасета за Божић. Док је на селу свака породица могла у оквиру свог домаћинства да самостално припреми такав ручак, у граду су услуге те врсте вршиле пекаре, па је приватна религиозност у овом облику постајала јавна.

У Чачку су 5. и 6. јануара 1953. године на државним пекарама у Чачку биле исписане рекламе за печење прасића. Власт је негодовала зашто државна предузећа јавно агитују за слављење хришћанског празника којем се у граду неки „нису радовали”. Комунисти су негодовали зато што током 7. јануара у Чачку у истим тим пекарама није било хлеба и што су оне биле затворене.³⁰ Иначе, на територији данашње општине Чачак 1953. године било је 1.578 чланова Савеза комуниста. Град Чачак је тада имао 18.490, а цела општина 75.416 становника. На партијским форумима агитовано је против цркве и говорено о помоћи оним особама које још нису раскрстиле са религијом, посебно ако су били чланови партије. Критикован је и „секташки” став поводом примања новог чланства у комунистичку партију.³¹

Све ове акције биле су разрада задатака донетих на највишим партијским форумима. Просветни радници су критиковани ако нису показивали довољно агилности на одвајању деце од цркве. Већ од 1947. године комунисти нису смели да славе Божић и остале црквене празнике, нити да упражњавају верске обреде. Према статутарној одлуци из 1952. године чланови СК нису могли да буду религиозни ни у приватном животу. Од друге половине педесетих година креће кампања у медијима против цркве, монашког живота, а директини напади на цркву постају „мекши”.³²

Религиозност под присмотром 1956–1986.

Организовани напади комуниста на СПЦ од 1955. године полагано сплашњавају. Антирелигиозна пропаганда се у даљим годинама вршила путем поучних прича које су религију приказивале као празноверје. Са друге стране, СПЦ је у исто време поклањала више пажње верским скуповима на које је долазило све више света. Покушали су да поново организују литије по селима и у околини Чачка, али власт није дозволила ту акцију.³³

Број чланова СКЈ у општини Чачак је растао. Током 1958. примљено је 285, а у првих девет месеци 1959. године 145 нових чланова на територији Чачка која је имала укупно 3.624 члана партије (2.612 у предузећима, 234 у селима, 718

30 | *Невини 'испосници'*, Чачански глас, бр. 343, Чачак, 13. јануар 1953, 4.

31 | *Жива дискусија на Градској конференцији у Чачку*, Чачански глас, бр. 345, Чачак, 27. јануар 1953, 1-2.

32 | Радмила Радић, *Српско друштво у 20. веку између две вере: приватно и јавно; Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, 667-671.

33 | Радмила Радић, *Држава и верске заједнице*, I/388, II/124.

ван установа, 64 у школама и 34 у установама). Из партије је искључено петоро активиста због испољавања религиозности, а још шесторо их је кажњено.³⁴ То је време (1955–1958) када је велики број чланова СК искључен из чланства због религиозности.³⁵

Антирелигиозна борба комуниста испољавала се и кроз исмевање народних обичаја, као што је доношења хране на Задушнице. Поспрдно је говорено и о именима православних светаца, неразумљивих највећем броју верника без хришћанског образовања. Све је приказивано као велика празноверица, сујеверје и својеврсна „завера” попова против народа и његове еманципације, са констатацијом да „нема Бога”.³⁶

Са друге стране, свештеници блиски власти покушавали су да на неки начин споје традиције православља, комунистичке револуције, поштовања државне власти и опште модернизације друштва. Наглашаван је значај „колективне подсвести нашег народа чија је основа хришћански универзализам”, критикован је али и оправдаван национализам српске цркве као незаобилазан и неопходан у прошлости. Свети Сава је приказиван као део хришћанског универзума, не само као национални светитељ, већ и као космополитска личност.³⁷ Поштовање званичних државних догми није долазило у питање, па је у првом броју „Жичког весника”, листа Удружења православног свештенства Епархије жичке, покренутог у Чачку јануара 1965. године, закључено да уредништву „[...] на срцу лежи јединство Цркве: чување нашег Светосавља и Православља; чување мира у свету и тековина народно-ослободилачке борбе и чувања братства и јединства наших народа”.³⁸ Са друге стране, покренуто је утемељивање култа Јована Стјеничког, локалног светитеља, са традицијом партизанског устанка. Акција је имала за циљ оправдање обнове конака манастира Стјеник где се чувају мошти светитеља и где су партизани подигли устанак.³⁹ У наредним

34 | *Извештај о политичкој активности чланова Савеза комуниста општине Чачак*, Чачак, 1959, 12-13.

35 | Радмила Радић, *Српско друштво у 20. веку између две вере: приватно и јавно...*, 671.

36 | Исмевање живота у манастирима била је редовна појава, а они који би напустили монашки живот слављени су као „напредни” људи. Посебно је подстицан одлазак млађих људи или деце сирочади из манастира. Они који су спречавали своју родбину да напусти манастире кажњавани су затвором, као у случају Синише Никитовића из Горње Трепче. Он је физички напао своју рођаку која је решила да напусти манастир, говорећи јој да је осрамотила фамилију и цело село. Монашки живот описиван је у најмрачнијим бојама (Р, *Црквено-календарске заврзламе*, Чачански глас, бр. 8, 19. фебруар 1958, 6; *На правом путу*, Чачански глас, бр. 348, Чачак, 17. јануар 1953, 4; Милан Ђоковић, *Синиша 'крститељ'*, Чачански глас, бр. 3, Чачак, 10. јануар 1963, 6).

37 | Владан Д. Поповић, *Светлости Жиче и наш интелектуални живот*, Жички весник, бр. 1, Чачак, јануар 1965, 1-2.

38 | Протојереј-ставрофор Миленко Рајаковић, *Поздрав нашем листу*, Жички весник, бр. 1, Чачак, јануар 1965, 3.

годинама је култ Светог Јована Стјеничког, чије су мошти ископане 1950. године и положене у саркофаг, добио и признање научне јавности, иако су подаци о његовом житију почивали на фалсификату.⁴⁰

Државна политика старала се да кроз пропаганду прикаже низак ниво религиозности становника. Једна од битних одредница материјалног благостања „новог доба” била је и боља исхрана, што је „потврдила” изјава једног сељака из Мрчајеваца 1964. године: „*Ето, некада се на селу постило уз све посте: божићни, ускршњи, петров и госпођин пост. Данас нико о томе и не мисли, јер су стварно ретке породице које то упражњавају.*”⁴¹

Ипак, то је била само пропаганда режима. Када је Телевизија Београд 1969. године направила емисију о Мрчајевцима и интервјуисала свештеника локалне цркве, откривена је сасвим друга слика религиозности становништва. Свештеник је изјавио да у селу од око 5.000 становника, у доба када је дошао за пароха, само 180 домаћинстава нису хтела да га приме у кућу, јер су били комунисти. Временом је тај број пао на свега 60 кућа, али и код њих је одлазио тајно, ноћу. Телевизијска емисија је узбудила локалне активисте Савеза комуниста, јер је село приказано као традиционално, па и побожно. Они који су себе сматрали за атеисте отворено су нападали мрчајевачког свештеника и његове изјаве да тајно посећује породице комуниста у селу: „*У моју кућу поп није ушао 29 година, нити ће икада ући, а он каже да је 'обрадио' сва домаћинства. Поп ми се извињава и каже да је у свом излагању направио изузетак, мада није тако. Ако има међу нама и таквих чија деца иду у цркву, треба отворено да кажу. Јер, ако син не може 'командовати' оцу и мајци, може, ваљда, жени и деци. Варају се они који мисле да могу зауставити точак историје.*” Локални комунисти су се нашли веома увређени, јер је свештеник изјавио да је цело село побожно, па су и они, премда декларисани атеисти, приказани посредно као дволични људи и непоуздани чланови Савеза комуниста: „*Ми смо, као комунисти, одбацили религију и прихватили Маркову филозофију. Зато бих предложио: ако има*

39 | Као заштитник цркве истицан је Св. Јован Стјенички, који је помињан и као чудотворац приликом немачког напада на партизане стационарне у манастиру у лето 1941. године: „[...] манастир Стјеник је споменик НОБ-а. У Стјенику је пукла устаничка пушка на Ивањдан 7. јула 1941. г., као ратни поклич уз говор народног хероја Бате Јанковића и читање прогласа о оружаном акцији против мрског окупатора, а након месец дана, 2. августа, Немци су ову светињу предали огњу око које се пролила крв наших бораца. Но, народ је све ово умео да цени, па је зато и пожурио са обновом.” (Александар Савић, Црква Жељевица и манастир Стјеник, Жички весник, бр. 3-4, [без места издања], 1965, 4).

40 | Радомир Станић, *Непознати запис из Жељевице*, Саопштења Х, Београд, 1974, 110-111; Милосав Д. Протић, *Св. Мученик Јован Стјенички*, Православље, бр. 221, 1. јуни 1976, 8-9; Надежда Р. Синдик, *Жељевачко четворојевањђеље; Богородица градачка у историји српског народа. Научни скуп* (ур. Милован Вуловић), Чачак, 1993, 194.

41 | Милан Ђоковић, *Више се ради али и боље живи*, Чачански глас, бр. 17, Чачак, 17. април 1964, 5.

таквих који још нису раскрстили са религијом да то размотримо на једном састанку кад се све ово смири.”⁴²

Мрчајевачки свештеник имао је наредних година проблема са појединим људима из села. Доживљавао је претње, физичке нападе, јавно пљување на улици и сокацима, пуштање керована на његову децу. На један од напада физички је узвратио, што је узбудило и његове непријатеље у селу и милицију, а син оштећеног му је јавно претио пиштољем. Напади на свештеника били су инспирисани његовим изјавама у телевизијској емисији, односно тврдњама да су Мрчајевци побожно село.⁴³

Јавно испољавање религиозности и истицање верских симбола иритирали су комунисте у Чачку, који су у томе видели националистички и „непријатељски рад” коме је посебно подложна омладина. Посебно су наводили појаву јавног истицања бадњака почетком седамдесетих година: „Скоро сваке године од ослобођења па на овамо, под видом испољавања верности према господу богу и

42 Оцењено је да су мрчајевачки и бреснички свештеници појачали свој рад. Посебно је истицано да бреснички свештеник има књигу у којој бележи све своје вернике. Иначе, на састанак СК у Мрчајевцима на коме се говорило о овој телевизијској емисији, од 180 чланова СК дошло је свега око стотину. Интервју са свештеником и сељаком песником Обреном Пјеовићем, као и неколицином сељана који су за време рата били на страни четника, од комуниста је доживљаван као отворени непријатељски рад (Милан Ђоковић, *Где је Бог у Мрчајевцима после лета у космос*, Чачански глас, бр. 5, 29. јануар 1969, 5).

43 *Зашто је мрчајевачки свештеник тукао сељака*, Чачански глас, бр. 21, 28. мај 1971, 9; Миодраг Д. Арсенијевић, *Одговор на чланак: Зашто је мрчајевачки свештеник тукао сељака*, Чачански глас, бр. 22, 4. јун 1971, 9. Свештеник из Мрчајеваца је касније погинуо у саобраћајној несрећи, а усмена традиција његову смрт везује за тајну делатност режима који га је прогонио.

44 „Дакле, махало се тим бадњацима подоста и на многим местима где то не би требало да буде. Поред тога не крије се да многи јавни локали служе за колективно слављење божића или су у неку руку нечим обележили ову свечаност, а ту су и припреме за дочек Старе нове године 14. јануара. За све ове верске манифестације везују се и национални осећаји српства, чиме се некако поистовећује православље и српство, што се не може поистовестити, а нарочито ако се национализам испољава као политичка платформа контрареволуције и антикомунизма, кога напредне друштвене снаге на челу са СК морају безкомпромисно тући на сваком кораку и на сваком месту. Видно је да те реакционарне снаге под видом упражњавања своје вероисповести некако увек са тим чином интегрису своја национална осећања, али поприлично хистерично, обарајући се на туђи национализам који, ето, својим растом обавезује и нас Србе на окупљање и збијање редова. Затим, с бадњацима се контрабасира јелки не као новогодишњем знамењу, већ као католичком ’божићњем дрвцу’. При томе се обично критикују комунисти како су тобоже преузели новогодишњу јелку од католика, иако се зна да су то први учинили Руси после Октобарске револуције, који опет са католицизмом немају ништа. Уставом је свакоме загарантовано да слободно испољава своја верска осећања и на начин како је то црквеним правилима утврђено, што значи да за вршење верских обреда постоји, углавном, одређено време, начин њиховог обављања и место. То су, у првом реду, црква његове вере. Затим његова кућа и друга места која таквим чиновима пристоје. Међутим, истим

својој националној припадности, врше се одређене политичке манифестације које нису у складу са нашим друштвено-политичким уверењем – самоуправним социјализмом. Заправо, сваке године око верских празника, а нарочито око божићних, те и такве манифестације су нарочито изражене. Слављење божића од разних развлашћених капиталистичких елемената, а уз то четништва и других непријатеља социјализма, врши се на изванредан начин који није у сагласности са каноном – црквеним прописима који ипак вернике обавезују. То се понајвише чини махањем бадњаца на јавним местима, њиховим кићењем на неубичајан начин, уношењем у јавне установе па и културно-просветне, тако да су извесни просветни радници држали предавање ђацима уз присуство 'божићнег дрвца'. Могли смо пуно тога видети не само на возилима која су приватно власништво, већ се могло видети да су бадњаца била окићена и возила из друштвеног сектора."⁴⁴ Кићење бадњаца, прослава српске нове године, певање националних песама, ношење народних ношњи и шајкача, као и играње кола, осуђивани су као „негативна појава”.⁴⁵

„Строг” однос власти према религији и деловању СПЦ најбоље се може видети на случају затварања епископа жичког Василија 1972. године. После беседе у порти цркве у Брезни (општина Г. Милановац), коју је почео изговарањем речи из химне „Боже правде”, јер су Словенци и Хрвати у то време јавно певали

одредбама Устава је забрањен вероисповест у политичке сврхе. Замислите, молим вас једног атеисту-професора уз то и учесника НОР-а како држи предавање у учионици у којој су извесни, наводно, ђаци-верници унели бадњак, више се изживљавајући него што је то стварно из верског убеђења и слично. Ако се у нашем друштву одвија процес деататизације на свим нивоима од комуне до федерације, то никако не значи да органе гоњења и правосуђа не треба стимулисати на ефикасније њихово деловање у свакој средини у циљу сузбијања не само непријатеља овакве врсте, који преко својих верских осећања врше политичке спекулације као и за борбу против осталог друштвеног зла: привредног криминала, мита, корупције и другог. Зато ти грађани треба да су бројно и кадровски јаки, материјално обезбеђени и самостални у вршењу својих функција. За одржаче реда и штитнике социјализма, ниједна друштвена средина неће жалити средства за њихово издржавање. Ми не смемо дозволити да нам приличан број ОМЛАДИНЕ падне под утицај социјализму туђих схватања, у првом реду под утицај класног непријатеља који се у свом раду и деловању служи овде православљем и национализмом, а у другим срединама католицизмом и опет национализмом. То значи да СК, у првом реду, па и све остале друштвено-политичке организације треба више и организованије да се боре против непријатеља свих боја, а то ће и постићи интензивнијим радом уопште, а на идеолошком плану напосе. Ми у нашој чачанској средини имао и снагу и свих осталих могућности за то, само треба више да се ангажујемо. Овде бих посебно подвукао ону Титову мисао, речену у Титограду, где је он истакао да организација бораца народноослободилачког рата треба у својој средини да буде над политичком ситуацијом и да у тој средини никако не дозволи да се нешто догађа мимо њених схватања и не дозволи да непријатељ ровари.” (Бранко Перовић, Под бадњацама заставе разних боја, Чачански глас, бр. 2, 14. јануар 1972, 10).

своје химне, власт је владикау затворила. У свом говору владика је критиковао и систем образовања, што је била још једна отежавајућа околност. Осуђен је на месец дана затвора јер је „неистинито приказивао систем школовања, образовање и васпитање младих”. Владика је казну издржао у Краљеву, где су га посећивали епископи, монаси и многи верници.⁴⁶

Јавно испољавање религије, чак и кроз ношење симбола хришћанства – крста, никако није одговарало идеолошки „правоверним” члановима Савеза комуниста у Чачку ни средином седамдесетих година XX века: „Социјалистичка мисао не признаје постојање бога и натприродних сила, па ма у ком облику оне биле презентирание религиозним учењима, али и не забрањује појединцима који ’спас својих душа’ траже далеко горе негде у небесима, да верују у ’Свевишег’. Сматра се да је то продукт њихове културе, наобразбе, животне филозофије. Уосталом, у Уставу СФРЈ наглашено је да је исповедање вере слободно и ’приватна ствар човека’. Све док је религија приватна ствар грађана спора нема. Проблем искрсава у оном тренутку када се пређе та демаркациона линија, када појединци у свом не-приватном животу почињу да истичу, посредно или непосредно, изазовно или прикривено, своја религиозна опредељења. Злоупотребљавајући нехај и небригу одговорних органа и лица, они, на својим радним местима у социјалистичком сектору, попримају улогу пропатора вере, што је очито у супротности са духом Устава, јер, будући да обављају друштвени посао, у том периоду од седам или осам часова, колико им траје радно време, нису приватна лица у правом смислу те речи. Сведоци смо, на жалост, да религија у Чачку, полако, али постојано продире и на она места где јој не треба дозволити право присуства.” Навођени су примери продаје крстића – привезака за ланчиће у друштвеним продавницама, што је сматрано за велики прекршај, посебно ако су продавачице биле чланови Савеза комуниста: „А грађанима који се на својим радним местима кинђуре којекаквим божјим симболима треба рећи, јасно и гласно, да то могу да чине, али само у приватном животу. Они раде у друштвеним делатностима, па је обавезно да се повинују нормама понашања овог нашег атеистичког друштва. А у слободном времену нека се посвећују своје богу, нека се чисте од богохулних грехова, нека нас, који са њиховим божанствима имамо баи толико заједничког колико и ова свакидашња материјална реалност са

46 | Монах Игњатије, Животопис Епископа Василија Бањалучког и Жичког: Епископ Василије Бањалучки и жички исповедник православља, (ур. Епископ Атанасије Јевтић), Краљево, 2003, 35-43.

47 | „[...] међу бројним златним и сребрним накитом, продаји су изложени и крстови – привесци. У неким продавницама може се видети не мали број особља којем о врату висе ланци са крстовима вишесантиметарских кракова. У ’Аутопревозовим’ аутобусима поједини возачи каче на ’шофер-шајбне’ којекакве кичерске висулке из којих провирују симболи хришћанства, а догађа се да и 6. јануара оките своја возила ’бадњацима’. Трговинске радне организације и ’Градско зеленило’ продају верницима воштане свеће. Светлуцају златни и сребрни крстићи у витринама трговинских радњи, љескају се на грудима продавачица, клате се на ’шофер-шајбнама’, шири се сладуњави мирис свећа са рафова продавница, а нико у поменутим (и непоменутим) радним

њиховом тамјаном наркотизираним свешћу о неком инфантилно замишљеном 'оном свету', поштеде својих верских каћиперских манифестација, лишених сваког осећања и поимања времена у коме се налазимо.”⁴⁷

Локални идеолози осуђивали су и верску пропаганду да је Исус умро за наше грехове, што је становницима Чачка сугерисано кроз летке убациване у поштанске сандучиће. За ову пропаганду оптужена је неименована хришћанска секта. Пошто је ова верска пропаганда била тајна, означена је као „непријатељска”, а Чачани су похваљени као чувари социјалистичког друштва, јер су летке ревносно достављали милицији.⁴⁸

Борба против религије и побожности у идеолошкој држави није почивала само на органима репресије. Највећи допринос очекиван је од школе и просветних радника. У Чачку је средином седамдесетих година било око 20.000 ученика средњих и основних школа, око 2.000 редовних и ванредних студената на два факултета и око 1.200 малишана у дечјим вртићима. Школе и васпитне установе запошљавале су 989 просветних радника и васпитача, од којих је свега 239 било у Савезу комуниста, што је бринуло општински комитет, јер је децу требало васпитавати у марксистичком духу. Изражавана је сумња да деца могу прихватити марксистичко учење ако то нису урадили њихови предавачи. Више од половине просветних радника није било у Савезу комуниста што је, по оцени Комитета СКЈ у Чачку, остављало простор за ширење идеологија супротних марксизму: „Тако у условима свеобухватне обухваћености младе генерације школовањем, а тиме и позитивним усмеравањем, од куда је могуће да се млади

организацијама да се сети да обузда ову религиозну офанзиву. Заслепљени лажном етеричношћу религиозних догми и сладуњаво-банално-заглуљујућих обећања о оносветским благодетима које ће им пружити некакви рајски вртови, али под условом да милост божју заслужи на овом свету, поштујући његових 10 заповести (‘Неће сваки који ми говори: Господе! Господе! ући у царство небеско, но који чини по вољи оца мојега који је на небесима’), појединци користе и друштвени, социјалистички (самим тим и атеистички) сектор за отворене манифестације својих побожних животних схватања. На жалост, и радне организације, набавкама религиозних ознака, под изговором да то потрошачи траже (!), потпомажу, на посредан начин, ширење вере – комерцијални интерес превагнуо је над идејном страном проблема (проверили смо: међу особљем које продаје крстове налазе се и чланови Савеза комуниста; они као да не размишљају о том парадоксу своје радне дужности). Где су, што не реагују руководиоци ових радних организација, основне организације Савеза комуниста, органи радничке контроле, самоуправни органи? Нека црква отвори своју продавницу религиозних ознака и симбола, као што је учинила Српска православна црква у Београду. То јој се не може забранити. Али се може и мора осудити безидејни комерцијализам трговинских радњи радних организација у друштвеном, поново наглашавамо – социјалистичком сектору.” (Братислав Јефтовић, Бог на радном месту, Чачански глас, бр. 17, Чачак, 18. април 1975, 9).

48 „Чачани су и овом приликом поступили према својој политичкој свести и убеђењима, као неприкосновени чувари своје земље. Летак из поштанских сандучића доносили су и предавали органима јавне безбедности који су на трагу дрским верским пропагаторима и неријатељима.” (Миле Мојсиловић, Дрска верска пропаганда, Чачански глас, бр. 27, Чачак, 8. август 1976, 6).

нађу међу верницима у црквама? Одакле, рецимо, продор неких схватања, која одударају од програмских циљева васпитања и образовања?”⁴⁹

Власт није морала да буде претерано забринута. Према истраживањима религиозности ученика завршних разреда средњих школа у Чачку и околним градовима 1975. године, процес постепеног смањења религиозне свести текао је споро, али је био сталан, посебно код генерација рођених у социјализму. Чак 68,68% није веровало у постојање Бога. Чврсту веру у постојање Бога имало је само 8,41% испитаника. Већина средњошколаца никада није одлазила у цркву (74,41%), половини је обележавање породичне славе уобичајено понашање, а само је 14,47% одговорило да ће наставити са слављењем. Испитивање је показало да су женска деца мање религиозна него дечаки, да је религиозност код деце са села и код деце чији су родитељи мање образовани већа у односу на остале категорије становништва. Наглашавано је да ученици чији су родитељи чланови СКЈ, као и одлични ученици, исказују изразито антирелигиозне ставове. Очекивало се да школа, али и породица ученика, активно раде на плану „еманципације атеистичких схватања младих”⁵⁰

Испољавање побожности није било пожељно, али они који су желели да дођу у цркву могли су то да ураде „тајно”, посећујући неки од оближњих

49 У Чачку су 1976. године од 33 предавача у вртићима девет били комунисти; од 351 просветног радника у средњим школама 128 су били комунисти; од 33 професора на факултетима 22 су били комунисти. У основним школама је од 572 предавача само 80 било у партији. Током 1976. године у чачанској општини регистрован је 51 просветни радник који је напустио партију. Неки су то урадили у време напада на либерализам претходних година или касније због неплаћања чланарине. На сеоском подручју само је основна школа у Мрчајевцима имала организацију Савеза комуниста. Међу средњошколцима је било 214 комуниста. Током 1975. године у чачанској општини СК је примио 614 нових чланова (204 жене), тако да су укупно имали 6.107 чланова. Број комуниста је пре „Титовог писма” био упола мањи, тек нешто више од 3.000 чланова. Сваки шести запослени био је комуниста. Половина чланова била је млађа од 27 година, односно 4.500 било је млађе од 40 година. У комунистима је било 340 просветних радника и 270 сељака. Ново чланство је регрутовано путем организовања политичке наставе за младе људе, коју је током 1975. године похађало 1.480 младића и девојака. Од њих се очекивало да буду идејно оспособљени и да шире марксистичка уверења. Већ у септембру 1976. године у општини Чачак било је 6.340 чланова Савеза комуниста. У току првог полугодишта примљено је 377 нових чланова, али је међу њима било мало радника, свега 69, док их је у ранијим годинама примано знатно више (Милољуб С. Пантовић, *Комунисти и школа*, Чачански глас, бр. 3, Чачак, 16. јануар 1976, 1; Милољуб С. Пантовић, Радован М. Маринковић, *И масовност и квалитет*, Чачански глас, бр. 10, Чачак, 5. март 1976, 1; Милољуб С. Пантовић, *Већи број чланова СК, али мање непосредних произвођача*, Чачански глас, бр. 32, Чачак, 24. септембар 1976, 3).

50 Истраживање је обављено на узорку од 300 ученика завршних разреда средњих школа из општина Горњи Милановац, Чачак и Пожега, национално и религиозно хомогеног подручја са јаким традиционалним наслеђем. Анкетирање је вршено од 1. до 30. априла 1975. године (Миломир Глишић, *Однос младих према религији: прилог емпиријском истраживању религиозних схватања и понашања ученика завршних разреда средњих школа*, Горњи Милановац, 1982, 50-52, 55-56, 67, 70, 72, 74-87, 122).

манастира или неку од сеоских цркава, где су вршени обреди крштавања, прекађивања колача, па и организовања прослава Светог Саве.⁵¹

Права провала нетрпељивости према јавном исказивању побожности демонстрирана је 1976. године када је у општини Чачак, први пут после 1945. године, подизана нова црква. Акцију зидања новог храма у селу Горња Горевница водио је свештеник Мирослав Милетић.

Верници су у Горњој Горевници поред старе цркве почели да подижу нови храм. Имали су све дозволе, званичан пројекат, радили су добровољно, а новац су прикупљали од приложника из земље, али и из иностранства. Све је то засметало локалним комунистима. Жалили су се да их нико ништа није питао око изградње цркве, истичући да има и пречих послова у селу. Неки су тврдили да новац из иностранства стиже и од четничке емиграције и да „случај” изградње цркве није „безазлен”, већ га треба подробно испитати. Постојала је бојазан да ће верници, захваљујући изградњи нове цркве, а по жељи четника у емиграцији, добити код народа водеће место у селу, премда то није било „довољно проверено”. За овај „пропуст” у „будности”, у селу су прекоревани локални комунисти: *„Зна се, ипак, ко је покренуо идеју о градњи цркве у Горњој Горевници и ко подстиче њену реализацију. Али, зна се и ко је и зашто у овом селу затајио. Верници су, сигурно је, искористили нечије слабости за своју акцију. Треба ли пред њима остати равнодушан?”*⁵²

Комунисти који су отишли из села подсећали су да је после рата било незамисливо да неко добије идеју да у Горњој Горевници, као партизанском селу, гради цркву. Партија и СКОЈ су били јаки и сложни и водили су село у складу са својим опредељењима. Пошто је временом запуштен рад Савеза комуниста и СУБНОР-а, дошло је снажења других струја у селу: *„Наравно, овако нејединствено вођење политике и акције у Горњој Горевници непријатељ нашег самоуправног социјалистичког система врло лако осећа и уочава, па у све пукотине таквог понашања ставља своје клинове, како би тај несклад активности проширио и тиме направио простор за своје деловање. Сама смелост за градњу цркве то најбоље доказује.”* Подсећано је да су црквени активисти у селу, бивши богомољци, неколико година раније подигли свештенику кућу, а комунисти нису реговали, јер нису били тиме погођени. Изградња нове цркве сматрана је за још „смелију” акцију: *„Сама градња цркве у Горњој Горевници представља дрзак покушај непријатеља нашег друштвеног уређења, да се преко религије и њених малобројних поклоника наметне овоме селу, које је у току НОР-а пламтело жаром Револуције и дало велике жртве на олтар слободе, наше самоуправне социјалистичке заједнице.”* Поједини комунисти из овог села осећали су се јако погођени изградњом цркве, доживљавајући је као „акцију непријатеља”: *„Када би политичке снаге у овом селу схватиле праве намере и циљ непријатеља и*

51 | Милојко Петровић, *Прота Стево и Ваведење*, Чачански глас, бр. 27, Чачак, 12. јул 1991, 6.

52 | Миладин М. Вукосављевић, *Ко гради цркву у Горњој Горевници?*, Чачански глас, бр. 42, Чачак, 15. октобар 1976, 8.

колику срамоту и љагу овом акцијом – градњом цркве – наносе Горњој Горевници, лако би извукли поуке за свој будући рад.” Комунисти који су напустили село подсећали су своје земљаке да ако буду сложни могу одлучно да делују у свом селу. Притом, нуде сву своју помоћ. Она, међутим, није била добро прихваћена, јер су мештани комунисти попреко гледали своје земљаке у градовима када им поново дођу у село: „[...] шта ви, који сте отишли из Горевнице тражите на нашим састанцима?” Због такве неслоге комуниста постојала је опасност да се црква ипак заврши, а онда, можда, подигне и споменик неком од четника „кољаша”.⁵³

Напади на СПЦ били су део идеолошких обрачуна са „пораженим снагама” из Другог светског рата и као такви могли су да добију широку подршку. Покушаји да се мењају прастари религиозни обичаји, прожети снажним паганским наслеђем, изазивали су снажне и „несавладиве” отпоре. Почетком 1981. године покренуто је испитивање могућности забране „посмртних закуски” на гробљу, као „примитивног” наслеђа које треба превазићи, пре свега због „хигијенских потреба” одржавања гробља. Указивано је да гозба на гробљу, после сахране, нема ништа са хришћанством и да је у питању обичај приношења жртве за покојника као део паганског наслеђа. Ручкове на гробљу организовали су и атеисти, а по величини гозбе мерила се друштвена моћ. Подсећано је да се за тај обичај није знало пре Другог светског рата (што није било тачно) и указивано је на економску пропаст због узимања кредита за организовање богатих даћа.⁵⁴

Чачани су оштро протествовали против могућности забране организовања ручкова на сахранама: „И раније је било људи на гробљу који нису ништа служили на гробљу. Једни зато што им се то није свиђало, други из тврдичлука или можда неких других разлога. Биће тако и убудуће, сигурно. Ни народ, ни црква, ни ко други није налагао припремање послужења, али се врло лоше гледало на оне, нарочито имућније породице, које не послужише ни чаше ракије за ’душу

53 „У случају градње цркве, њене политичке снаге треба да се запитају: ко је тај који је смео да за рачун цркве убира прилоге од грађана, ако то није организована акција друштвено-политичких организација и за интересе грађана? Ко су ти верници овог села што дају прилоге за цркву, када се зна да су сви чланови бивше хришћанске заједнице у овом селу за време рата били помагачи квислинга Љотића и Драже Михаиловића. Друштвено-политичким организацијама у Горњој Горевници је познато да су извесни синови неких затуцаних верника и црквењака школовани у разним манастирима за попове и калуђере и да се они налазе у иностранству као емигранти, криминалци и непријатељи овог социјалистичког друштва, па отуда и треба да им је јасно ко у иностранству прикупља и шаље помоћ за цркву у Горњој Горевници. Сигурно да је циљ непријатеља да преко религиозних грађана и нове цркве, оживи неке четничке и љотићевске страсти у овом селу, а то значи и организовану акцију непријатеља против идеала нашег самоуправног социјалистичког друштвеног уређења.” (Милорад Ристановић, Није тешко знати ко гради цркву у Горњој Горевници, Чачански глас, бр. 43, Чачак, 22. октобар 1976, 7).

54 Иницијативу је покренуо Радован М. Маринковић, новинар „Чачанског гласа” и одборник Друштвено-политичког већа Скупштине општине Чачак (Миле Мојсиловић, Посмртне гозбе, Чачански глас, бр. 7, Чачак, 13. фебруар 1981, 3).

покојника’ и такви су се случајеви дуго помињали, не као позитивни.” Грађанима је било доста забрана и ограничења, па су најављивали и парничење до Уставног суда ако се усвоји предлог о забрани приређивања ручкова на гробљу.⁵⁵ Иначе, таква забрана постојала је и у суседној општини Пожега, па је укинута када је председник општине приредио ручак на сахрани свога оца, иако је управо он иницирао забрану доношења хране на гробље, прописујући и примењујући оштре новчане казне.⁵⁶

Расправа о забранама гошћења на гробљу је настављена. Већина месних заједница из града била је за забрану, али је на селима преовладало мишљење да тај народни обичај има дугу традицију и да га је немогуће забранити. Трошкови су понекад били велики и достигали су висину просечне годишње плате радника. Преовладало је мишљење да идејном акцијом треба мењати свет људи и избегавати забране. Новац који се трошио за ручкове требало је усмерити у хуманитарне фондове.⁵⁷ Обичај није измењен и све је остало по старом.

Напади на цркву и религиозност у каснијем периоду нису у јавности били тако оштри. Средином осамдесетих званична власт је кроз натписе у штампи посредно покушавала да подржи оне вернике у селима који нису хтели да се покоравају наређењима владике, као у случају доласка новог свештеника у Жежевицу. Појединци су изјављивали да новог свештеника неће пустити у кућу да им свети водицу и прекађује колач, а неки су најавили да ће раскрстити са религијом.⁵⁸

Ипак, у јавности се примећивало повећање религиозности, о чему су посредно објављиване вести кроз хумореске, нарочито о појави да се људи све више крсте, али више као израз чуђења и недоумице, него праве побожности.⁵⁹

Пошто је појава уочена, локалне власти су крајем 1985. године извршиле једно опсежно испитивање религиозности ђака VII и VIII разреда основних школа у општинама Лучани, Чачак и Горњи Милановац. Број школа далеко је премашивао број цркви и манастира, а посебно је доминантан био број наставника у односу на свештенике. Постављало се питање како је уопште могуће да верска пропаганда буде јака у таквим условима. Школе су онемогућавале утицај цркве, али религиозност је долазила из породица које нису „раскрстиле са традицијом”. Испитивање је обухватило религиозност ученика кроз упражњавање ритуала и симбола као што су пост, слава, икона, бадњак, крштење, свећење водице и ношење крста око врата.

55 | *Ни гозбе ни забране*, Чачански глас, бр. 9, Чачак, 27. фебруар 1981, 3.

56 | Изјава Георгија Добросављевића, игумана манастира Благошестења под Кабларом, дата аутору текста 9. јуна 2008. године

57 | Радован М. Маринковић, *Мењати ружан обичај*, Чачански глас, бр. 25, Чачак, 24. јун 1983, 2.

58 | Даница Оташевић, *Жежевачке муке због пароха: у владике и нож и погача*, Чачански глас, бр. 6, Чачак, 7. фебруар 1986, 5.

59 | Драган Грујичић, *Хумореска: побожност*, Чачански глас, бр. 45, Чачак, 8. новембар 1984, 2.

Испитивање је утврдило да је религиозност већа на селу, а да су у граду религиозни нижи друштвени слојеви. Село је више постило (78%), док је у граду то чинила свака друга породица (55%) макар једном годишње. Слични подаци односили су се на слављење славе (село – 88%, град – 35%). Икону у кући је имало само 32% домаћинстава (село – 44%, град – 10%). Деца су у 2/3 случајева крштавана (58%; село – 65%, град – 45%; претпостављало се да је још 10% испитаника тајно крштено). Свештеник је у 66% породица долазио да свети водицу (село – 83%, град – 34%). Активне религиозности није било. Испитаници су одговорили да 50% очева (село – 75%, град – 26%) и 61% мајки (село – 71%, град – 41%) понекад иду у цркву. У цркву је често одлазило само 3% очева и 5% мајки. Половина ученика никада није разговарала са свештеником, мада је велики број ученика макар једном ушао у локалну цркву (69%), а 1/3 је ишла „доста пута” у цркву, тако да директог утицаја свештеника није ни било. У цркву се одлазило углавном ради причешћа (једном се причестило 19%, више пута 18%). Ученици са села више су посећивали цркву (81%) и причешћивали се (64%) од ученика из града (51% : 22%). Одлазак у цркву није покретао неку дубљу побожност, јер чак 82% испитаних ученика никада није чуло за Свето писмо, а свега 7% родитеља-очева читало је „Православље”.

Школа је мало радила на упознавању ученика са религиозним темама, а није било ни активног антирелигиозног рада. То је било условљено и чињеницом да је значајан део просветних радника веровао у Бога. Око 10% ученика сматрало је да њихови професори верују у Бога, 69% нису били сигурни, а 19% је сматрало да ниједан од наставника који им предаје не верује. Наставници су избегавали да деци говоре о религији и да их воде у обилазак локалних цркви и манастира, плашећи се одговорности за такве поступке код локалних власти. Али, на екскурзијама су децу редовно водили у знамените манастире, као културно-историјске споменике. Испитивање је потврдило да је религиозност, пре свега, део традиције, са slabим утицајем свештеника и без правог познавања хришћанства.⁶⁰

Подаци о религиозности ученика средњих школа у Чачку крајем 1985. године били су мање узнемирујући и били су на нивоу испитивања из претходне деценије: „Дилеме нема: млади су далеко од вере, само седам одсто изјавило је да верује у Бога, али се зато не могу похвалити ни неким знањем из ове области – оно је углавном итуро, површно. Ношење верских симбола – крстића око врата, наушница са крстом и других – нису знак религиозности, већ моде.” Млади су о религији углавном добијали податке из медија, а не из школске наставе, па су им знања била површна. Школа је само код 23% испитаника давала информације о вери, породица 24,97%, а доминантан вид стицања знања било је самообразовање. Највише информација о религији и њеној догми

60 | Даница Оташевић, *Има ли Бога у школи?*, Чачански глас, бр. 7, Чачак, 14. фебруар 1986, 7; Милош Тимотијевић, *Религиозност ученика завршних разреда основних школа у чачанском крају: анкетно испитивање из 1985. године, Токови историје 1-2/2007*, 280-290.

средњошколци су стицали учећи марксизам (42%) и кроз наставу историје уметности (23%). Међутим, по наводима ученика: „[...] углавном су учили о суштини религије и њеним догмама, заузимали критички став, а мање о неким другим појавама и утицајима”. Постојање религије 34% испитаних ученика средњих школа сматрало је као продужетак традиције, 37% као продужетак незнања и заблуда. Чак 47% испитаних ученика је било без религиозних убеђења, али и без негативног односа према вери. Само седам одсто ученика признало је да верује и да су религиозни.⁶¹

Процес атеизације је током социјализма у Чачку далеко одмакао. Припадници средње класе из града нису одлазили у цркву, нити су упражњавали верске ритуале у својој кући. Понекад је дете тајно крштавано. Чак и на туристичким путовањима, како у земљи, тако и у иностранству, избегавано је да се улази у цркву „са којом се раскрстило”.⁶² На делу је била религиозност маргиналних друштвених слојева (сељаштва и неквалификованог радништва), сиромашних и оних са нижим образовањем, а не богатих и пропулзивних.⁶³ Управо из ових генерација појавиће се у следећој деценији појединци који су покренули нови талас побожности која је била на „издисају”.

Отварање према националним осећањима српског народа наступило је доласком Слободана Милошевића на чело комуниста у Србији током 1986.

61 | Доста ђака је одговорило да о религији нема довољно знања (36%). Само један проценат испитаника могао је да наброји пет светских религија, за три религије знало је њих 50%, а чак 11% није дало никакве одговоре. Од 298 испитаника 25% није знало ни за једну свету књигу, за две је чуло 40% ученика, а за четири само 1%. Када су требали да наведу две од десет божијих заповести, 38% није знало ниједну, једну је навело 5%, две 21%, а пет само неколицина. Да је познавање религије важно за свестрано образовање изјавило је 32% ученика, за 16% оно је небитно, а два процента је дало предност религији над другим изворима знања (Даница Оташевић, *Далеко од вере, али и знања*, Чачански глас, бр. 8, Чачак, 21. фебруар 1986, 6).

62 | Миодраг Јаћимовић, *Усрећитељи*, Београд, 1989, 68; Исти, *Чачанске приче*, Чачак, 2000, 41-42; Исти, *Успомене и опомене*, Ваљево, 2006, 56-57.

63 | На православним просторима најочљивији је био „бег“ људи од религије и цркве и изузетан пад раширености неких значајних облика религијског понашања људи, пре свега оних који спадају у поузданије показатеље конвенционалне религиозности, као што су посета недељном богослужењу (литургији), посета цркви, пост, молитва. О неким обредима религијског понашања могло се говорити као о обредима који су полако нестајали из шире популације, а о неким као о обредима које поштује тако мали број људи (испитаника) да се могло говорити о поодмаклом процесу ерозије религијског понашања и удруживања. Тако је процес секуларизације (атеизације) друштва на православном конфесионалном простору довео до смањивања броја како декларисаних, тако и стварних верника. Дошло је до еродирања верске праксе, дисолуције догматског садржаја вере, смањивања утицаја цркве и православне религиозности на свакодневни живот људи, уз релативно чешће практиковање неких традиционалних верских обреда и веровања као што су крштење, прослава већих верских празника, признавање конфесионалног порекла, црквени укуп покојника, па можда и вера у Бога (Mirko Blagojević, *Religijske promene u postkomunizmu – slučaj pravoslavlja na primeru Srbije i Crne Gore i Rusije*, Filozofija i društvo XXII/XXIII, Beograd, 2003, 242-243).

године. То је условило и либералнији став према религији као делу националних осећања о којима би у политичкој борби требало водити рачуна. На локалном нивоу то се демонстрирало првим похвалним натписом о цркви, религиозности и активности свештеника. У Заблаћу је освећен нови звоник цркве старе 110 година, а освећење је извршио владика жички Стефан.⁶⁴ Партија није морала да буде превише забринута због деловања цркве. Према подацима из 1988. године, у Чачку је било преко 11.000 чланова Савеза комуниста, односно сваки десети становник општине.⁶⁵

Повратак старој религиозности и стварање „нове” побожности 1987–2008.

Постепена демократизација друштва условила је потребу политичара да обратe пажњу и на религиозне осећаје становника. Црква је постала уважавана установа, саставни део друштва, поштована као традиција о којој треба водити бригу, али религиозност није повећана. Посете црквених великодостојника Чачку бележене су без антирелигиозног става, као у случају посете Александријског патријарха Чачку 1989. године, али и без одушевљења и подстицања становника да посећује цркве.⁶⁶

Велики прелом настао је 1990. године када је пропаганда цркве и јавно испољавање религиозности збунила многе Чачане: *„Последњих неколико година десио нам се народ – ’открили’ смо демократију и историју, ко је ко и шта био у прошлости. На почетку 1990. године догодио нам се – Божић. Информације о Бадњем дану, Божићу, честитке, рекламе, деловале су као ватромет, већину су затекле неспремне [...] Зато неки овогодишње јавно слављење Божића доживљавају збуњено: нагло скидање ембарга са православних обичаја заслепило је атеисте, али и оне који су до сада, као највећу тајну, крили своје мишљење о вери. Заокрет је тако нагао и велики да сва помпа и информације о Божићу могу да зазвуче и предимензионирано. Оно што је постојало у народу, а о чему се ћутало, што је игнорисано, сада је део политике, јавног живота. Први пут се у социјалистичкој Југославији, и не само у њој, већ и у СССР-у, колевици социјализма, јавно говори о божићним празницима, верницима се честита празник, а литургија је добила место и на ТВ каналима и радио мрежи [...] Ако је слављење Божића пре двадесет-тридесет година био грех, данас је то део живота. На ово последње треба рећи – Амин! [...] На Бадњи дан у чачанској цркви Богородице Градачке био је дефиле људи разних генерација (од мале деце*

64 | Обележен јубилеј, Чачански глас, бр. 37, Чачак, 18. септембар 1986, 4.

65 | Миладин Вукосављевић, Радован М. Маринковић, Никола Петковић, 'Слобода' 1948-1988, Чачак, 1988, 8.

66 | Александријски патријарх у Чачку, Чачански глас, бр. 25, Чачак, 25. јун 1989, 1.

до старца), образовања, положаја. Једни су дошли због веровања, други из радозналости, трећи да виде шта се то годинама скривало и забрањивало. Млади су у буљуцима улазили у цркву, слушали песму свештеника, деца су трчала по снегу, око велике ватре у дворишту грејао се народ и чекао изношење бадњака из цркве, на другом крају кувала се ракија. У редовима за Божићне свеће стајало се по цео сат. Свако је хтео да купи гранчицу са мало сламе и тробојком, да понесе кући. У цркву се улазило јавно, без зазора и страха да ће сутра бити кочница за каријеру, да ће неко некоме замерити, то узети као аргумент против човека био он верник или поштовалац древних обичаја својих предака и народа.” Предвиђано је да ће се серија „открића” наставити са прославом Светог Саве, а да ће на Ускрс деца у школе донети шарена јаја: „Ове, годинама побркане лончиће, тешко је одједном сложити и навићи се на њихово присуство. Јер, све се то дешава у животу једне генерације – има Божића, нема Божића.”⁶⁷ Отварање према религији значило је и увођење црквених великодостојника у јавни живот града. Тако је у Народном музеју у Чачку 1990. године епископ жички Стефан отворио изложбу о ризницама у овчарско-кабларским манастирима, што је у ранијим периодима било незамисливо.⁶⁸ Следеће године пренета је вест да су кости владике Николаја Велимировића пренете у родни Лелић, са подсећањем да је он био и епископ са седиштем у Чачку.⁶⁹

Јавно испољавање побожности огледало се и кроз церемонију литија које су 1990. први пут после 1945. године јавно прошле кроз цео град. Већ наредне године то је постала градска „традиција” и нормална појава.⁷⁰ По селима се од 1989. године обнавља обред заветине и литија који је, осим верске, имао и политичку димензију, као врста побуне против дотадашњег идеолошког система.⁷¹ У Чачку су 1992. године у основним и средњим школама први пут после пола века наставници и ђаци јавно прославили Светог Саву. Цркве и манастири били су тесни за вернике.⁷² Све је то изазвало критику људи и раније окренутих вери, православљу и традицији. Они су подсећали да су до недавно у школама веру прогонили као ирационални део свести човека, истичући камелеонско претварање „садашњих и бивших комуниста”.⁷³

67 Даница Оташевић, *Сва наша дешавања: 'откриће' Божића*, Чачански глас, бр. 2, Чачак, 11. јануар 1990, 3.

68 Радован М. Маринковић, *Стражари на литицама историје*, Чачански глас, бр. 26, 4. јул 1990, 6.

69 Миладин Вукосављевић, *Најзад међу својима!*, Чачански глас, бр. 18, Чачак, 17. мај 1991, 7.

70 *Спасовданске крстоноше*, Чачански глас, бр. 19, Чачак, 24. мај 1991, 2.

71 Ивана Ђирјаковић, *н. д.*, 201-208.

72 Миладин Вукосављевић, *У част светитељу и просветитељу*, Чачански глас, бр. 6, Чачак, 31. јануар 1992,

73 Михаило Бошњакковић, *Камелеонско светосавље*, Чачански глас, бр. 8, Чачак, 7. фебруар 1992.

Последња деценија XX века донела је повећање религиозности код средњошколаца. Истраживања преференцијалних вредносних оријентација матураната чачанске Гимназије 2000. године открила су да су религиозност и религиозни поглед на свет високо прихваћени, за разлику од доминантно атеистичког става испитаника 1988. године.⁷⁴

Одлазак по бадњак, његово сечење, доношење у цркву, освећење, а затим разношење по целом граду, постали су важни јавни ритуали враћања традицији, поштовања предака, православља, али и политичке кампање локалне општинске власти, нарочито од 1997. године.⁷⁵ Чачанска црква постала је позорница у којој се за Божић величином бадњака мерила нова религиозност и „богоподобно” понашање некадашњих осведочених „неверника”, који се „понижно врзају само да би од света били виђени са лажном скрушеном побожношћу”. Унутрашњост станова почела је да се испуњава многобројним иконама постављаним на највиднија места (тик уз шаренило гобленских везова) као доказ „оправослављености”.⁷⁶

Већина становништва је после пропасти комунизма усвојила сопствено виђење религије, такозвано „народно православље”, које не почива на догмама хришћанства, већ је по много чему један необавезан верски оквир унутар кога сваки појединац ствара своју сопствену веру, без бојазни да ће бити проглашен за „јеретика”. Масовне прославе народних празника, као што је Сабор трубача у Гучи, налазе се делом под покровитељством цркве, где се спајају неспојиве ствари (хришћанске вредности и оргијастичка свечаност), али са обавезним националним обележјима у кич-варијанти и осећајем да су Срби одабрани божји народ кога Створитељ воли више него остале нације.⁷⁷

Нова економска елита у Чачку испољавала је своју религиозност кроз ново задужбинарство, а у ансамблу фресака у обновљеним црквама налазили су се и ликови ктитора, као и представе њихових породица.⁷⁸ Поједини успешни приватници тек су средином деведестих, под утиском смрти родитеља, али и

74 Катарина Дуњић-Мандић, *Вредносне оријентације и политички активизам матураната гимназије 2000. године*, Годишњи извештај гимназије Чачак за школску 1999/2000. годину, Чачак, 2000, 42.

75 *Бадњаци у Чачку*, Чачански глас, бр. 2, Чачак, 14. јануар 2000, 8; Снежана Шапоњић-Ашанин, *Божји циклус празника*, ЗРHM XXVI, Чачак, 2006, 327, 355.

76 Радојко Николић, *Пролазне прилике*, Горњи Милановац, 2006, 163-164, 209-210.

77 Поводом прославе 2000 година хришћанства владика жички Стефан је, на иницијативу верника, покренуо иницијативу да се Сабор трубача измести из посних дана. Притисци су успели и Сабор се од 2002. године одржава пре поста (Miloš Timotijević, *Karneval u Guči: sabor trubača 1961–2004*, Čačak, 2005, 176-177).

78 *Задужбинарство: нови храм Светог Пантелејмона у Котражи*, Чачански глас, бр. 30, Чачак, 10. август 2001, 10-11; Гвозден Оташевић, *Свечаност под Кабларом: освећен манастир Успења Пресвете Богородице*, Православље, Београд, 15. новембар 2001, 15; Јован Лукић, *Српска света гора: нови манастир Успења Пресвете Богородице*, Православље, Београд, 15. новембар 2001, 17.

слободног деловања цркве, поништили своју марксистичку прошлост и пригрлили православље „као једини пут спасења”.⁷⁹

Материјални симбол повратка религији, традицији и обичајима, у Чачку представља нова црква монументалних размера, која се подиже у славу жртава комунистичког режима. Поред престолонаследника Александра Карађорђевића, задужбинари новог здања су и појединци из локалне политичке и друштвене елите. Храм је замишљен и као нови духовни центар.⁸⁰ Деценијама после Другог светског рата подизање јавних споменика изгинулим партизанима и величање њихове жртве значило је стварање својеврсне „нове религије”. Симболично потискивање тих симбола представља и градња сеоске цркве у селу Остра код Чачка, чији су темељи постављени још пре Другог светског рата, а поред које се налази споменик изгинулим партизанима настрадалим приликом борбе са четницима у пролеће 1943. године.⁸¹

Јавно испољавање религиозности постало је саставни део свакодневне политичке комуникације. Када је опозиција освојила локалну власт у Чачку 1996. године, цело ново општинско руководство положило је заклетву у цркви. Током церемоније сви су скрушено клечали, а онда уз присуство владике потписали „завет” да ће поштено радити.⁸² Чачак је убрзо постао центар нове политичке организације („Нова Србија”) која је у свом програму и деловању истицала православље као битну ознаку по којој се препознавала на политикој карти Србије.⁸³

Повратак православљу и нова религиозност нису у свим друштвеним круговима добијали општу подршку. Део религиозне омладине окупљене око људи из редакције часописа „Двери српске”, чији је један од центара у Чачку, савремени социолози сврставају у десне политичке покрете у Србији, повезане са „радикалним” круговима у цркви.⁸⁴ Ова организација, основана 1999. године,

79 | Грешни Милоје, *Казивања Богу у славу, прецима у част, потомцима у аманет*, Чачак, 2005, 15. У питању је писана исповест Милоја Стевановића, некадашњег члана ЦК СКЈ, који је 1996. под утиском очеве смрти прохватио православље, али је 2008. постао главни протагонист борбе против врха СПЦ коју је оптуживао да се приближава католичанству, нападајући епископа жичког Хризостома (Бранко В. Керкезовић, *Истином на лаж*, Православље, бр. 991, Београд, 1. јул 2008, 12-13).

80 | Хаџи Миодраг Јаћимовић, *Храм Успења пресвете Богородице. Духовни центар „Др Николај Велимировић” у Чачку*, Чачак, 2001, 11-35.

81 | Гвозден Оташевић, *Црква поред партизана*, Политика, Београд, 15. септембар 2006, 28.

82 | *Бићемо ваи понос*, Чачански глас, бр. 50, Чачак, 13. децембар 1996, 1-2; Родољуб Петровић, *Овако је било: новинарски записи*, Чачак, 1999, 237-238.

83 | Vladan Kutlešić, *Religija i verske zajednice u programima parlamentarnih političkih stranaka; Crkva i Država* (ur. Đorđe Vukadinović i Slobodan Antonić), Београд, 2007, 107-113.

84 | Миша Ђурковић, *Трагање, парадокси, могућности: десница у Србији 1990-2003*, Нова српска политичка мисао, 1-4, Београд, 2006, 139, 143.

залаже се за повратак светосавском православљу, родољубљу, монархизму и противи се глобализацији.⁸⁵

Заоштравање политичке ситуације у земљи и опасност од новог рата утицали су на повећање побожности. Чачани су 25. августа 1998. године дочекали копију хиландарске иконе Богородице Тројеручице, што је била прилика за испољавање јавне религиозности. Грађани у том тренутку нису били у потпуности обавештени да икона није оригинал, већ само копија. Неколико хиљада грађана формирало је шпалир кроз који је кренула литија. Верници су клечали пред иконом: „Средином коловоза улице Жупана Страцимира, све до цркве, прострta је бела платнена стаза па је икона пренета над њоме.“ Икона је по плану требало да у цркви остане до 29. августа како би верници могли да је целивају и дању и ноћу.⁸⁶

Према првим извештајима, икону је целивало од 70.000 до 75.000 верника, а око 15.000 верника то није стигло да уради: „Људи су стајали по сунцу и киши од четири до пет сати у тишини, без икакве љутње и срџбе. Смирени, мирни, смерни, блажени и кротки су сви били. Старији и млађи, деца и одрасли, сви у тишини ступају сантиметар по сантиметар ка Икони.“ Предузећа која су поклонила платно за пренос иконе, као и цвеће, била су благословена од цркве, као и сви њихови производи током целе следеће године: „То даље значи да сваки купљени предмет у њиховим радњама благословен је Тројеручицом, а и корисник.“⁸⁷ Две године касније саопштено је да 1998. године у Србији и Чачку није био оргинал, већ копија иконе Богородице Тројеручице, и да је поклоњење у Чачку било масовно (10.000 људи), али ипак знатно мање од првих извештаја.⁸⁸

Одлазак у цркву постао је уобичајена појава, нарочито током обреда причешћивања. У Чачку се почетком 2001. године, у првој недељи ускршњег поста, причестило око 25.000 верника.⁸⁹ Значај Чачка у повећању побожности народа испољен је и кроз чин задржавања моштију владике Николаја на пропутовању из Лелића за Жичу 2002. године.⁹⁰

Литије су кроз Чачак јавно пролазиле од 1990. године. Међутим, тек од 2000. године Спасовдан је постао и званична градска слава, Дан општине. Литије се од тада одвијају уз званично присуство општинске управе, војске, привредника.⁹¹

85 | Зорица Лешовић Станојевић, *Шта су Двери српске?*, Чачански глас, бр. 27-28, Чачак, 16. јул 2002, 15.

86 | Братислав Јевтовић, *Велики дочек*, Чачански глас, бр. 35, Чачак, 28. август 1998, 1.

87 | Прота Јован Лукић, *Отишла Тројеручица*, Чачански глас, бр. 29, Чачак, 4. септембар, 1998, 7.

88 | Владимир Васојевић, *Икона Пресвете Богородице 'Тројеручице'*, Чачански глас, бр. 27, Чачак, 21. јул 2000, 8.

89 | *Припрема за Причешиће кроз пост, молитву и исповест*, Чачански глас, бр. 12, Чачак, 16. март 2001, 8.

90 | Зорица Зоћевић, *Николај Велимировић 'поново' у Чачку*, Чачански глас, бр. 47, Чачак, 29. новембар 2002, 8.

91 | *Први пут и градска слава*, Чачански глас, бр. 21, Чачак, 9. јун 2000, 1.

Поред литија, од 2005. године обновљен је и обичај освећења реке на Богојављење и хватање залеђеног крста у Западној Морави, као још једна манифестација на којој се јавно испољава нова религиозност.⁹² У Чачку је 6. децембра 2003. одржана прва покајничка литија против насилних прекида трудноће. Литија је кренула испред чачанске болнице, а наставила путем куда иде канализација до Западне Мораве. Литији је присуствовало преко 100 људи.⁹³

Обнављање религиозности обављано је без већих отпора. Једини протест регистрован је од стране неколико невладиних организација у Чачку 2001. године, противника фаворизовања православља на локалној телевизији, у чијим програмима су се понекад могле чути и изјаве које се могу разумети и као нетрпељивост према другим верама у граду, иако су оне маргиналне. Говорило се о нападима на адвентисте и њихову цркву у Чачку.⁹⁴

Претерана побожност и потпуно подређивање православљу имало је свој одраз и у одлуци сестринства манастира Стјеник да се окрене „зилотима” (или „старокалендарцима”) који су оптуживали врх Српске православне цркве да је одступио од праве вере, да се приклонио екуменизму и сарадњи са Римокатоличком црквом. Званична СПЦ их је прогласила за јеретике и уз помоћ полиције 6/7. октобра 2003. године избацила из манастира.⁹⁵ Пет година касније, удружење грађана из Чачка, „Законоправило”, оштро је напало епископа Жичког Христостома да у литургију уводи елементе римокатоличке цркве. Званична црква је ово удружење означила као јеретичко. Као духовни инспиратор ове групе оптужен је Венијамин, игуман манастира Преображења под Овчаром.⁹⁶

92 | Зорица Зоћевић, *Богојављенска литија први пут после 64. године: освећена Морави*, Чачански глас, бр. 3, 21. јануар 2005, 13.

93 | *Покајничка литија у Чачку*, Глас јавности, Београд, 9. децембар 2003.

94 | З. Л. С., *Верска толеранција и нетолеранција*, Чачански глас, бр. 46, Чачак, 23. новембар 2001, 12.

95 | *Pravoslavlje ili smrt!*, Zona, br. 171, Novi Sad, 28. oktobar 2003; *Vatikan finansira srpsku pravoslavnu crkvu!*, Zona, br. 173, Novi Sad, 23. novembar 2003; Oliver Nikolić, *Pobuna monaškog sestrinstva na planini Jelici protiv SPC*, Nedeljni telegraf, br. 390, Beograd, 15. oktobar 2003, 12-14; Атанасије Јевтић, *Расколи и секте у историји цркве*, Православље, бр. 901, Београд, 1. октобар 2004, 15.

96 | Припаднике удружења „Законоправило” оптужили су за усвајање елемената катарске и месалијанске јереси: „Присатлице овог удружења сматрају да су они мерило црквеног живота и поретка и надзорници црквене јерархије. При томе они паролашки наступају, лажући о опасностима унијаћења и отпадања од православне вере. На освећењу цркве у селу Душковци код Пожеге, присталице „Законоправила” су физички ометали епископа жичког у освећењу, прекидали делове литургије за које су сматрали да су унијатски.” (*Саопштење Архиепископских намесника Епархије жичке*, Православље, бр. 991, Београд, 1. јул 2008, 9; Атанасије, умировљени епископ Херцеговачки, *О погубним новотаријама тзв. ревнитеља 'старог начина служења'*, Православље, бр. 991, Београд, 1. јул 2008, 10-12; Бранко В. Керкезовић, *Истином на лаж*, Православље, бр. 991, Београд, 1. јул 2008, 12-13). Друга страна у сукобу сматра да се бори за истинско православље, а због измена у литургији и службеног премештаја због тога, у чачанској цркви тројица свештеника су штрајковала глађу (Slobodan Marković, *Vernici nezadovoljni odlukama vladike Žičkog Hrizostoma: dokle tako, Vaše Преосвећенство*, Cačanske novine, br. 181, Cačak, 11. mart 2008)

Обнављање религиозности испољавало се и кроз акције за увођење веронауке у школи. Деведесетих година веронаука се предавала у цркви и врло брзо је постала популарна међу основцима, а родитељима је поручивано да у предавањима нема подстицања неког верског фанатизма.⁹⁷ Православно удружење „Истина” почело је марта 2001. године да прикупља потписе за увођење веронауке у школе. Петицију је у првим данима потписало око 600 Чачана.⁹⁸ Гимназија у Чачку одржала је 14. марта 2001. трибину посвећену отпорима увођења веронауке у школске програме.⁹⁹

Веронаука и грађанско васпитање постали су факултативни предмет у школама од новембра 2001, а од школске 2002/2003. године и обавезни предмети по избору ученика. У чачанској Гимназији 2005. године веронауку је похађало 596, а грађанско васпитање 452 ученика. Сви ученици су били против обавезности предмета. Испитивање је утврдило да је око 50% полазника веронауке било задовољно предметом у смислу стицања знања о вери, посетама манастирима, али не и односом наставника према ђацима и начином рада. Полазници грађанског васпитања задовољни су предметом у око 56% испитаних случајева. Похваљују контакт професора са ђацима, начин рада, слободу изражавања мишљења. Међутим, предмет је критикован као непрактичан, јер грађанска права о којима су учили нико није поштовао.¹⁰⁰

Иако је јавна религиозност постала масовна, црква је реално сагледавала стање духа своје пастве и била незадовољна побожношћу народа. Епископ жички Хрисостом изјавио је 2002. године да је за њега утеха што се недељом у цркви појави око 200 стабилних у вери и да га та чињеница више обрадује него

- 97 М. С. А., *Веронаука све популарнија међу основцима: учење старо 20. векова*, Чачански глас, бр. 34, Чачак, 11. септембар 1998, 8.
- 98 М.С.А., *Потписи за враћање веронауке у школе*, Чачански глас, бр. 10, Чачак, 2. март 2001, 10.
- 99 Никола Милошевић, *Веронаука и грађанско друштво*, Годишњи извештај Гимназије у Чачку за школску 2000/2001, Чачак, 2001, 11-15.
- 100 Ученици који не би са грађанског васпитања прешли на веронауку наводе следеће разлоге: „Веронаука је предмет који би требало учити у породици и цркви”, „Реализовање веронауке не сматрам исправним у садашњем облику”, „Атеиста сам”, „Нико не може да ме натера да верујем у Бога, ако ја то нећу”, „Не желим на веронауку због професора”, „Часови су опуштенији и забавнији”, „Учимо оно што се може применити у свакодневним ситуацијама”, „Грађанско васпитање је супер”, „Зато што је једно и друго узалудно, предмет који се не оцењује појединим ученицима представља забаву, а то омета остале”. Полазници који не би веронауку мењали за грађанско васпитање кажу: „Желим да сазнам више о својој вери”, „Много верујем у Бога”, „Сваки Србин треба да има знања о својој вери”, „Веронаука је ствар општег образовања и учи нас како да живимо”, „Веронаука је кориснија”, „Грађанско васпитање је секта”, „Овде ми је лепо и професорка је супер”, „Навикао сам се на предмет”, „Добро ми је друштво”, „Оба су досадна”, „Треба завршити започето”. (Е.В., *Гимназијалци о веронауци и грађанском васпитању*, Чачански глас, бр. 34, Чачак, 26. август 2005, 14; *Мишљења ученика гимназије у Чачку о статусу (обавезности) изборних предмета*, Годишњи извештај Гимназије у Чачку за школску 2004/2005, Чачак, 2005, 31-39)

оних 1.000 окупљених за Бадње вече, иако су сви који дођу у цркву добродошли, јер тако праве први корак ка Богу. Духовно расположење код народа, по оцени цркве, никада није било задовољавајуће.¹⁰¹

Епископ Хрисостом изјавио је 2005. године да је некада у цркву углавном долазио старији свет, а да данас подједнако долазе и млади. Ипак, нагласио је да већина народа и даље живи „незнабожачким” животом и да је повратак цркви тренутни „бљесак”. Наглашаван је значај веронауке, али и васпитања у породици. Упућен је апел вероучитељима да укључе децу у активан верски однос и хуманитарне акције, јер вера значи и жртву: *„Још увек имамо стару праксу. Дођемо у храм да упалимо свећу и одмах одемо и сматрамо да смо своју дужност према Богу испунили. Такав верник литургијски не живи, није дошао да буде на богослужењу од почетка до краја и да саборно учествује у молитви.”*¹⁰² Црква није била задовољна посетама храмовима који су и даље остајали празни, а то је једино мерило религиозности.¹⁰³

Век сумње и краткотрајних верских одушевљења

Религиозност, као део приватног и јавног живота, имала је током XX века различите облике испољавања и утицаја на унутрашњи, духовни живот појединаца. Према скоро свим оценама почетак XX века био је доба великог пада побожности. Село је гајило традиционалну религиозност са јаким паганским наслеђем; варошани су у цркву углавном долазили по „службеној” дужности, а интелигенција је била захваћена секуларним идејама. Свештеници нису имали велики углед, монаштво је било малобројно и неутрицајно. Једино је национална компонента православне цркве у Србији утицала да се народ не отпади од вере.

Велика страдања у Првом светском рату утицала су да многи људи почну да размишљају о својој пролазности, што је утицало и на повећање побожности. Црква у чачанском крају је, са доласком епископа Николаја Велимировића 1919. године, покренула свештенике на акцију повећања побожности народа путем редовнијег обављања литургија, проповеди, пропагандног рада штампаним материјалима, повезивањем са школама и државним надлештвима. Читава акција темељила се на религиозном објашњењу догађаја везаних за страдање током Првог светског рата, али и за стварање Југославије, као дела Божје промисли после великих страдања српског народа.

Одласком епископа у Охрид овај рад је замро, а свештеници су у наредној деценији углавном бринули о својим проблемима. За то време општа модернизација

101 | Зорица Зоћевић, *Које црква није мајка, томе ни Бог није отац*, Чачански глас, бр. 51, Чачак, 30. децембар 2003, 22.

102 | Зорица Зоћевић, *Учешиће младих у животу цркве: вероучитељи и свештеници на испиту*, Чачански глас, бр. 27, Чачак, 8. јул 2005, 18.

103 | З. Л. С., *Мало је стварно верујућих*, Чачански глас, бр. 32, Чачак 1. септембар 2006, 21.

ција друштва нагризала је ионако слабу традиционалну побожност. Црква је инсистирала на конзервативним вредностима друштва борећи се против нове моде код жена, утицаја нових медија (као што је радио), покушавајући да дисциплинује пре свега становнике града у редовнијем испољавању и поштовању Светих Тајни. Село је хваљено као „тврђава” православља, а у ствари конзервативизма. Међутим, извештаји свештеника говоре о јаким паганским елементима у свим сеоским религиозним свечаностима на „саблазан” правих хришћана.

Појава богомољачког покрета на селу била је реакција на модернизацију и покушај да се повећа лична побожност на путу преображаја целог друштва. Богомољци, због свог фанатизма, нису били добро прихваћени у друштву, посебно у граду, а њихов живот окренут строгом поштовању православља, као својеврсне припреме за монаштво, одбијао је традиционалне вернике који су имали осећај да су постали „маловерујући”.

Поновним доласком епископа Николаја у чачански крај богомољци добијају велику подршку, а владика је наставио рад на повећању религиозности на начелима светосавља и отпора према модернизацији у време великих политичких превирања пред Други светски рат. Повећање побожности темељило се на православним хришћанским али и националним начелима, изградњи нових цркава и манастира, повећању монаха, покретању женског монаштва. Организоване су велике религиозне светковине, заједничке молитве са клечањем, уздизани идеали скромности, скрушености, понизности, размишљања о „страху Божјем”.

Паралелно са радом владике Николаја на повећању побожности, код омладине у граду развијен је јак атеистички покрет под утицајем комуниста. Други светски рат донео је велике сукобе и крвава разрачунавања у локалној заједници, а однос према религији био је један од мотива разрачунавања, посебно између љотићеваца и партизана.

Победа партизанског покрета предвођеног комунистима 1945. године значила је поништавање претходних националних традиција и борбу против религије. Испољавање јавне побожности није одмах забрањено, али су ограничења од педесетих година постала обавезна партијска активност чланова КПЈ/СКЈ. Религиозност је постала тајна активност, а повремено инциденти попут јавног ношења бадњака, крстова као украса, изградње црквених домова, изазивали су снажну осуду партијских активиста.

Процес атеизације је за пола века далеко одмакао, тако да је православна религиозност била углавном везана за сеоско становништво, неквалификовано и полуквалификовано радништво у граду. Знање о хришћанским вредностима било је слабо. Друштвено покретљивији слојеви становништва били су атеисти. Побожност се понекад испољавала кроз обичаје, а омладина је била без икаквог религијског образовања.

Велики преокрет настао је деведесетих година, када је испољавање религиозности постало слободно, а онда и део политичке комуникације у свакодневици. Обновљени су готово сви облици религиозних свечаности и масовних славља,

са претеривањима свих врста (Савиндан је 1992. године прослављен и у једном ноћном клубу)¹⁰⁴, а постојеће манифестације су, иако нерелигиозне, временом добиле покровитељство цркве. Масовно посећивање православних храмова бележено је за време великих празника. Међутим, присуствовање литургији није постало редовно и поред увођења веронауке у школу и присуства цркве у свим медијима. Са друге стране, појавио се и покрет верника који је инсистирао на „строгом” православљу, што је званична црква осудила.

Двадесети век у чачанском крају највећим својим делом био је испуњен великом сумњом у веру, православље и црквену организацију. Село је одржавало побожност на паганском наслеђу, а град, у коме је живело све више људи, није успео да донесе нови облик православне религиозности. Делатност епископа Николаја била је само кратка епизода, везана углавном за село, на коме је живело највише људи у то доба. Град је, захваћен модернизацијом, од почетка гајио велику сумњу у религиозне норме, а са доласком комуниста прихватио је марксистичку идеологију као овоземаљску „нову религију”. Преокрет крајем века обновио је старе обрасце побожности, култ владике Николаја Велимировића, а у јавном испољавању религиозности скрушеност и понизност богомољачког покрета. Религија је постала више део отпора према комунизму, обнова традиционалних националних симбола, него што је хришћанство искрено прихваћено са свим својим вредностима, нормама понашања и деловања. Процеси стварања нове побожности, везане за град и православље, још увек су у току, са неизвесних исходом, исто као и на почетку века.

Between ‘Old’ and ‘New’ Religion : Religiousness in Cacak Region during XX century (II part)

Breakthrough of atheistic ideas in Cacak region was connected with work of Communists before the Second World War and who after 1945 started an active fight against church and all traditional values. Expressing public piety was not banned immediately, but limitations since the fifties became compulsory party activity of the Yugoslav Communist party members. Religiousness became a secret activity, while occasional incidents such as public carrying of badnjak (Christmas religious tree), crosses as decorations, and building of church homes provoked strong condemnation from party activists.

The atheist process was very strong and it lasted for fifty years, thus Orthodox religiousness was mainly connected with people in villages, non-qualified and partly

104 | Савиндан прослављен и у ноћном клубу ‘Амадеус’ у Чачку, Чачански глас, бр. 5, 31. јануар 1992, 2.

qualified workers in towns. Socially movable classes were atheists, while youth was without any religious education.

A big turn over started in the nineties when expressing piety became free and then a part of political communication in everyday life. Almost all forms of religious manifestations and mass celebrations have been renewed but there have been exaggerations in these manifestations so although not religious some of them get church patronage. On the other hand liturgy attendance has not become regular in spite of introducing religious education into schools and presence of church in all media. There was also a movement of some church goers who insisted on 'strict' Orthodox religion which was rejected by the official church.

Milos TIMOTIJEVIC

**Entre "l'ancienne" et "la nouvelle" religion :
la religiosité dans la région de Cacak durant
le XXème siècle (deuxième partie)**

La pénétration des idées athées dans la région de Cacak est liée à l'activité des communistes au-devant de la Deuxième Guerre mondiale, qui après 1945 engagèrent un combat actif contre l'église et toutes les valeurs traditionnelles. La démonstration de piété publique ne fut pas tout de suite interdite, mais les limitations à partir des années cinquante devinrent une activité de parti obligatoire des membres du KPJ / SKJ (Parti Communiste Yougoslave / Union des Communistes Yougoslaves). La religiosité devint une activité secrète, et les incidents sporadiques tels que le port en public de l'arbre de Noël, de croix comme ornement, l'édification de demeures ecclésiastiques provoquèrent une vigoureuse réprobation des militants du parti.

Le processus d'athéisme avança bien loin pour une durée d'un demi-siècle, de sorte que la religiosité orthodoxe fut en général liée à la population rurale, à la classe ouvrière non-qualifiée et demi-qualifiée dans la ville.

Les couches socialement plus mobiles de la population furent des athées, et les jeunes gens furent sans aucune éducation religieuse.

Un grand revirement résulta dans les années quatre-vingt-dix, lorsque la démonstration de la religiosité devint libre et, alors également, la partie de la communication politique dans la vie quotidienne. Presque toutes les formes de cérémonies religieuses et de festivités massives furent rétablies, avec des exagérations de toutes sortes, et les manifestations existantes bien qu'elles ne soient religieuses reçurent le protectorat de l'église. Cependant, la présence à la liturgie ne devint pas régulière, même avec l'initiation du catéchisme à l'école et la présence de l'église dans tous les médias. D'un autre côté se présenta aussi un mouvement de fidèles qui insista sur l'orthodoxie "rigoureuse", ce que l'église officielle condamna.

Milos TIMOTIJEVIC